

PŘÍNOSY A ZTRÁTY PROCESU VZDĚLÁVÁNÍ V ŽIVOTĚ ROMŮ

Mgr. Martina Kánská, doktorská studentka na Ústavu pedagogických věd FF MU, Brno,
e-mail: Martina.Kanska@seznam.cz

Resumé

Cílem stati je přinést odpověď na otázku, co dospělým Romům přinesla a co jim naopak vzala cesta vzdělávacím systémem. Autorka vychází z různých pohledů na vzdělávání včetně jeho možných přínosů pro život člověka. Blíže v textu představuje sedm respondentů svého empirického kvalitativně vedeného výzkumu, kteří dosáhli úplného středního nebo vyššího stupně vzdělání, a sleduje individuální přínosy a ztráty, které jedincům přinesla jejich cesta vzdělávacím systémem.

Klíčová slova

Přínosy vzdělávání, Romové, výchova, vzdělávací systém, vzdělávání, ztráty v procesu vzdělávání.

Summary

A goal of this paper is to answer the question what the benefits and on the other hand the negatives of the educational system pathway for adult Romani people are. Author herself mentions the different perspectives on the process of education and its contributions to the human life. Author herself then more closely deals with the respondents of her qualitative research who are the adult Romani people with high school or higher educational attainment. Author deals with individual pros and cons that the way through the educational system has brought to the adult educated Romani people.

Key words

Benefits of education, cons of the educational process, educational system, process of education, Romani people, upbringing.

Vzdělávání jako proces

„Jste ti, kteří hledají cestu. Jste ti, kteří věříte, že někde ta cesta existuje. Že někde ta cesta plná kamení je a život je váš, je vaše cesta plná kamení a hledáme to místo, kam patříme. A nikdo z vás to ještě neví. Nikdo z vás nenašel to místo zde, v rodině. Nikdo z vás neví, co vůbec jste a proč tady jste“ (David, 42).

Vzdělávání je součástí pomyslné cesty plné kamení, která symbolizuje cestu jedince do širšího společenského celku a cestu hledání svého místa ve společnosti ostatních lidí. Jak vzdělávání, tak setkávání s dalšími lidmi v rámci vzdělávacích institucí přispívá ke kultivaci jednotlivce, k jeho seberozvoji, sebepoznání, ke zvyšování jeho sebevědomí a kompetencí. Člověk se mění a roste, mění rovněž svět kolem sebe. Člověk se také prostřednictvím výchovy a vzdělávání v rámci vzdělávacího systému stává právoplatným členem společnosti (Průcha, 2000). Ne nadarmo se ve školní výchově a vzdělávání klade důraz jak na optimální rozvoj každého člověka, tak na to, aby se tento rozvoj děl v duchu cílů vzdělávání, které si určila demokratická společnost (Zákon, 2004). Kromě uvedených přínosů v rovině rozvoje jedince a jeho integrace do společnosti není zanedbatelný ani vztah mezi dosaženým vzděláváním a uplatněním na trhu práce (Průcha, 2006).

Pokud uvažuji o přínosech a ztrátách vzdělávání, je nutné zdůraznit především jeho procesuální charakter. Průcha (2000) uvádí, že se jedná o působení záměrné, jehož cílem je dosáhnout u žáka či studenta osvojení určitých poznatků, znalostí, dále vytváření dovedností, schopností a postojů. Autor zdůrazňuje, že v působení pedagogického pracovníka v rámci

vzdělávací instituce nelze oddělit od vzdělávání výchovné působení¹. Nejedná se tedy pouze o proces vštěpování poznatků žákům, jehož iniciátorem je pedagog. V procesu vzdělávání se člověk učí mnohem více. Vzdělávání hraje nezbytnou roli v procesu integrace jedince do společnosti (Průcha, 2000).

Domnívám se, že přínosy a případné ztráty v procesu vzdělávání by měly v životě každého člověka představovat přibližně to stejné. V tomto textu však zmiňuji jedinečnou zkušenost Romů, kteří dosáhli úplného středního a vyššího stupně vzdělání. Cesta některých Romů do širší společnosti, z našeho úhlu pohledu prostřednictvím vzdělávání, by se dala nazvat cestou plnou kamení. Přes různé překážky, o kterých se píše dále v textu, sedm dospělých Romů, s kterými jsem hovořila za účelem výzkumného šetření, s úspěchem dosáhlo úplného středoškolského nebo vyššího stupně vzdělání. Předkládaný text je prodchnut jejich vlastními výroky², jejichž obsah dokládá, v čem tito dospělí Romové spatřují přínosy své cesty po stupních vzdělávacího systému a v čem naopak vidí její odvrácené stránky.

Respondenti výzkumu, sběr dat a jejich vyhodnocování

„Furt se o tom mluví (...), ale pak když přijde nějakej Romák studovat, tak se na něho dívají jako na nějakýho blázna. Co tady dělá? A co asi umí?“ (Irena, 26)

Věk respondentů výzkumného šetření se pohybuje od 22 do 42 let. Tři z respondentů, ti nejmladší, jsou stále studenty a jejich cesta vzdělávacím systémem byla přímá, téměř bez přerušení. Během studia vykonávali různé praxe a brigády, nejčastěji v oboru. Jeden z respondentů po vykonání maturitní zkoušky odešel za prací z rodného města a v novém místě dostal příležitost doplnit si při výkonu zaměstnání vysokoškolské vzdělání. Respondent s nejnižším stupněm vzdělání odešel po vyučení do výkonu zaměstnání. Jeden ze zbývajících respondentů si rovněž vysokoškolské vzdělání doplnil během výkonu zaměstnání. Cesta vzdělávacím systémem poslední z respondentů byla rovněž přímá a s vynikajícími výsledky. Navíc se respondentka dále vzdělávala i po ukončení studia.

Jako metodu vlastního výzkumného šetření jsem si zvolila semistrukturovaný rozhovor. Struktura rozhovoru byla tedy předem částečně připravená. Vznikla rozložením dvou výzkumných otázek na dílčí podotázky. Během rozhovoru jsem respondentům kladla rovněž jiné otázky dle toho, jak se vyvíjel průběh rozhovoru. Rozhovory s respondenty byly provedeny v rámci kvalitativního výzkumného šetření, a proto nelze výsledky tohoto šetření zobecnit na skupinu dalších dospělých Romů se středním a vyšším dosaženým vzděláním.

Rozhovory jsem nahrávala na MP3 přehrávač s možností záznamu zvuku³ a poté jsem je přepsala. Dále jsem provedla tzv. otevřené kódování přepisu prvního rozhovoru, což znamená, že jsem se u každé věty či tvrzení zamýšlela nad tím, o čem vypovídá, a přiřadila jsem tvrzení tzv. kód, respektive jsem tvrzení pojmenovala. Postupně jsem takto analyzovala přepisy zbývajících rozhovorů. Dále jsem jednotlivá tvrzení na základě tzv. kódů zařadila do tzv. kategorií, neboli pod zastřešující témata. Následně jsem se snažila najít vztahy mezi jednotlivými kategoriemi a vytvořit z nich osnovu společného příběhu respondentů. Sestavila jsem příběh, jenž jsem nazvala Cesta plná kamení. Autorem tohoto výroku je jeden z respondentů. Troufám si cestou plnou kamení nazývat cestu Romů do širšího společenského

---

¹ Provázanost výchovy se vzděláváním zmiňuje rovněž Jůva (2001). Autor rozlišuje výchovu v užším slova smyslu a vzdělávání, přičemž pro autora jsou oba tyto dílčí pojmy zastřešeny výrazem výchova v širším slova smyslu.

² Autentické výroky respondentů jsou v textu uvozeny a psány kurzívou. V závorce jsou uvedena změněná jména respondentů a jejich skutečný věk.

³ Jedna z respondentek mi odpověděla na otázky z důvodu svého časového vytížení prostřednictvím několika e-mailů.

celku, k ostatním lidem i k sobě samým. Jak jsem již zmínila výše, na této cestě má své nezastupitelné místo rovněž vzdělávání.

Přínosy vzdělávání

„Takže i to byl důvod, proč já jsem od dětství vždycky měla takovou metu, že chci mít vysokou školu, že chci prostě jakoby mít takovej štít v tom vzdělání. Aby někdo se mně nemohl posmívat“ (Johanka, 41).

Pozitivní přínos vzdělávání vnímají respondenti v jeho samotném obsahu, kdy jim získané poznatky, znalosti, dovednosti a schopnosti byly přínosem jak pro jejich profesní život, tak pro život osobní. *„Už jenom to, že jsem měl psychologii, filozofii, to obohatí obrovsky můj život“ (Alex, 30).* Někteří připouštějí, že prostřednictvím vzdělávání získali vztah k určité oblasti vědění, jež je pak vedl k dalšímu zájmu o danou oblast v navazujících stupních vzdělání. Výsledkem prvotního zájmu se tedy po vynaložení určitého úsilí stala studijní a profesní specializace v konkrétní oblasti. *„A mně se to hrozně líbilo, jak on byl takovej filozoficky uvažující a že jako nám otevíral takový obzory, který mě třeba zajímaly, ale doma jsme o tom ani náck nemluvili“ (Johanka, 41).*

Cesta vzdělávání rovněž zahrnuje vytváření vztahu ke vzdělávání jako takovému. Vzdělávání z povinnosti se pozvolna mění v hodnotu. *„Vzdělání je pro mě jednou z nejdůležitějších věcí v životě“ (Klárka, 22).* Jedinec u sebe objevuje zájem se dále vzdělávat a po dosažení určitého stupně vzdělávání uvažuje o pokračování své cesty přes další vzdělávací stupně. Díky pozitivním zkušenostem ve vzdělávání se tedy objevují u studenta či absolventa další vzdělávací aspirace. *„No teďka bych chtěl ještě studovat. Chtěl bych si dodělat magistra“ (Alex, 30).* Důležité je, že pro každého studenta je důležité, aby během studia rovněž získal znalosti o svém původu, historii, jazyce a kultuře. Povědomí o minulosti nám umožňuje pochopit řadu věcí o sobě i v širších souvislostech. V případě romských studentů se jedná o součást procesu objevování vlastní identity, který je spojen s hrdostí na to, kým jsem a kdo byli moji předkové. *„Takže hroznej komplex jsem z toho měla. A s tím jsem se vyrovnala až na té vysoké díky tomu vzdělání“ (Johanka, 41).*

Jak již bylo zmíněno výše, cesta vzdělávacím systémem je bohatá na setkávání různých jedinců, kteří se v duchu vzájemného respektu mohou významně obohatit. Člověk v rámci své vzdělávací dráhy získá přátele, známé, podobně profesně zaměřené kolegy. Čím vyšší stupeň vzdělání, tím se dá předpokládat bohatší vztahová síť takovýchto vzájemně nakloněných a podobně smýšlejících jedinců⁴. *„Sem tam byla ráda. (...) chodila s radostí do té školy. Sem tam měla ráda děcka, učitele. Fakt dobrý období, na to vzpomínám jako dodnes. Skvělý tam na té škole, kdybych mohla, tak se tam ještě vrátím“ (Irena, 26).*

Jedna z respondentek uvedla, že dosažení vyššího stupně vzdělání pro ni mělo význam ve smyslu ochrany proti předsudečnému chování některých lidí vůči její osobě. Vzdělávání se v tomto smyslu jeví jako cesta zrovnoprávnění jednotlivých členů společnosti. Respondenti totiž používají své dosažené vzdělání jako pádný argument proti existujícím předsudkům a jejich projevům. Dosáhnout vyššího stupně vzdělání a uplatnit se na trhu práce představuje jeden z nenásilných způsobů, jak osobním příkladem vyvracet zažitě stereotypy o Romech a zároveň povzbudit další romské studenty. *„Je důležité, aby stále více Romů spatřovalo ve vzdělání svou cestu a ukázali tak – a to oběma stranám, že i mezi Romy jsou vzdělání a slušní lidé“ (Klárka, 22).*

---

⁴ Z osobní zkušenosti mohu potvrdit, jak významná je taková vztahová síť z hlediska podpory, informačních toků týkajících se nových pracovních i nepracovních aktivit, dalšího vzdělávání a získávání profesních zkušeností. Podobná vztahová síť má řadu funkcí a v některých životních momentech a situacích se mění v síť záchrannou. Zpravidla se obracíme na své přátele a známé za účelem pomoci s problémem dříve, než se obrátíme na lidi neznámé, kteří nabízejí pomoc a podporu institucionalizovanou.

Nad nahlížením vzdělání jako prostředku ovlivňování druhých lidí se můžeme zamyslet i dále. Lze tvrdit, že dospělý Rom s vyšším vzděláním se vzhledem ke svému počínání nachází tzv. „mezi světy“. Prostřednictvím vzdělávání se mu dostává příležitost měnit jak pohled majority na Romy, tak pohled dalších Romů na příslušníky majority a na vzdělávání vůbec. Vzdělání Romové mohou umožnit dialog mezi Romy a majoritou. Děje se tak za předpokladu, že vzdělání Romové chtějí touto cestou své vzdělání využít. U většiny respondentů tomu tak skutečně bylo. „*Ale dojít jako cigán před třídu a říct ano, já budu odcházet z této třídy a vy mně budete psát, že je to vo tom nejdřív toho člověka poznat, pak teprv si udělat nákej názor. A to je super jako, to je bomba*“ (David, 42).

Řada respondentů si dosažením určitého stupně vzdělávání otevřela cestu k lepšímu pracovnímu uplatnění. Sami říkají, že pokud by neměli ukončené např. vysokoškolské vzdělání, nemohli by vykonávat svoji profesi. Tři z respondentů pracují ve školství, jedna z respondentek působí jako osobní asistentka vozíčkáře, jeden z respondentů je ředitelem zařízení poskytujícího sociální službu, další respondentka je ředitelkou kulturní instituce a poslední dotazovaná studuje prezenčně humanitní obor. Respondenti mají rovněž další pracovní zkušenosti v oblasti sociální práce s romskou komunitou. Jeden z respondentů je navíc vynikající hudebník. Vyučuje děti hru na hudební nástroje a vystupuje rovněž v zahraničí. „*Jako pozitivního mně to přineslo to, že sem se, když sem sháněl práci, když sem se díval po jiné práci, měl jsem větší šíři možností, (...) že jsem mohl i hledat práci, která je s vysokoškolským vzděláním*“ (David, 42).

Na základě výše zmíněných informací lze tvrdit, že vzdělávání přineslo respondentům do jejich života především pozitiva. Přispělo k jejich příznivějšímu postavení na trhu práce. Během vzdělávání došlo k setkání s řadou zajímavých a podporujících jedinců. Prostřednictvím vzdělávání byl podpořen rozvoj jejich sebevědomí a stali se odborníky v různých profesích. Svá zaměstnání by bez dosaženého vyššího vzdělání nemohli vykonávat. Během vzdělávání rovněž měli možnost měnit pohledy ostatních studentů a učitelů na Romy, v čemž respondenti dále pokračují příkladným životem. Vzdělávání se pro ně stalo rovněž pádným argumentem proti předsudkům a stereotypům ve společnosti. V případě vzdělaných Romů ale nebyla cesta vzdělávacím systémem jednoduchou záležitostí, protože na rozdíl od průměrného, ničím se neodlišujícího studenta, museli Romové své místo ve vzdělávacích institucích často obhajovat.

Odvrácená strana vzdělávání

„*My neustále něco dokazujeme. Vždycky, když se ráno vzbudíme, tak my cigáni neustále něco dokazujeme. Pořád jsme hnáni nějakou motivací. Pořád něčím jsme hnání dokázat, že jsme dobří, že jsme normální. To je každé den, to je den co den. A nás to stojí hodně sil. Večer usínáme úplně utahaní, unavení. A dokázat, že jsme lidi, kteří chtějí pomáhat, kteří chtějí žít normálním životem...*“ (David, 42).

Cestu vzdělávacím systémem lze tedy považovat z mnoha hledisek za přínosnou pro budoucí život absolventa vyššího stupně vzdělání. Respondenti zmiňují ve spojitosti se vzděláváním i některá negativa, která se většinou týkají problematického vztahu mezi majoritou a Romy. Všichni respondenti se během studií, nutno podotknout, že na různých vzdělávacích stupních, setkali s nějakou formou předsudečného chování z důvodu odlišného vzhledu. „*Jindy jdeš do takové třídy, kde tě berou a jinde, já, cigánka přišla a my se s tebou nebudeme bavit. Když někde chodíš každý den, seš v té třídě, to školní klima působí strašně. To má všechno pro a proti podle toho, kam se člověk dostane*“ (Irena, 26).

Někteří respondenti cestu vzdělávacím systémem, spolu s každou novou školou a kolektivem lidí, popisují jako neustálý boj a přesvědčování o vlastní normalnosti, kompetentnosti a touze pomáhat. „*A zrovna já jsem měl ve třídě několik skinheadů. To byl zase takovej boj. Já jsem to*

vždycky měl boj“ (Juli, 31). U některých z nich se tato zkušenost podepsala na permanentním strachu z toho, že nebudou někým přijati z důvodu odlišného vzhledu, že nenajdou zaměstnání adekvátní dosaženému vzdělání. „Už jsem natrefil na takových deset míst. Ve školství. Zkoušel jsem to a zatím až na této škole jsem byl“ (Robert, 23).

Řada respondentů rovněž připouští, že pro ně byla škola především stresem z toho, aby se nějak nelišili od ostatních, nevyčnívali a nebyli v něčem horší, než ostatní. „Jako bylo to v něčem dobrý, ale když se podívám na tu druhou stranu, tak to děcko vlastně je furt ve stresu. Já jsem vlastně byl furt. Sem si musel na něco dávat pozor. Pořád prostě, jsem se snažil prostě nějak tam prostě přežít a nějak aj vyniknout“ (Juli, 31). „Navenek v té škole jsem vystupovala tak, že jsem byla úplně vzorná, že jsem chtěla mít všechno v pořádku, ale stálo mě to hrozně sil a potom sem si to možná odreagovávala jako jinak, ale byla to pro mě hrozně stresující škola“ (Johanka, 41).

U většiny respondentů se některé negativní zážitky objevují spíše na nižších stupních vzdělávacího systému. U jedné z respondentek se podobná zkušenost objevuje až na vysokoškolském stupni studia. Ocitla se ve studijní skupině jako jediná Romka a navíc ještě na takovém oboru, kde pravděpodobně nebyla očekávána přítomnost romského studenta. „Ale jako, tam se s nikým třeba nedalo mluvit vůbec. Někoho třeba požádat o něco, něco si dopsat nebo cokoliv každé hnedka od tebe pryč, prostě hned se štítí. A proč nechodíš třeba na přednášku?“ (Irena, 26).

Další nelehký úkol je v řadě případů čeká i ve smyslu přesvědčování svých blízkých. „Takže ono to bylo o tom ovlivňování nejenom té společnosti, těch vztahů, které jsme měli ve třídě a na škole, ale dvakrát těžší ovlivňování a přesvědčování bylo v rodinách. (...) Ale prosím tě, budeš někde chodit. Kdo pozná, že seš vysokoškolák, když někde půjdeš po ulici?“ (David, 42). Neuvědomujeme si totiž jednu zásadní věc, kterou je fakt, že někteří studující nebo již vzdělaní Romové jdou často z hlediska chování svých bližních „proti proudu“. Jejich rodina a nejbližší příbuzní význam vzdělání pro studujícího rodinného příslušníka nemusí hned spatřovat. Rom tedy často neobhajuje své rozhodnutí a právo na studium pouze před majoritní společností, ale v některých případech rovněž před svými blízkými rodinnými příslušníky, ale i v rámci romské komunity. Vzdělaný Rom bývá často někým, kdo se jim vzdálil, kdo nebývá komunitou přijímán, a tudíž může částečně ztratit možnost ji nějak zásadně ovlivnit. „Postupem času však zjišťuji, že se Romům čím dál tím víc vzdalují, a to jak ve svých, tak i v jejich očích“ (Klárka, 22).

Většině respondentů mého výzkumu se dostalo naprosté podpory od rodiny v jejich rozhodnutí se vzdělávat a rovněž v průběhu samotné cesty vzdělávacím systémem. Respondenti pochází z rodin, kde se vzdělání stalo hodnotou již v minulosti. Jeden z respondentů, který neměl v rodině ze začátku podporu ve vzdělávání, na vysoké škole však připouští pozvolnou změnu pohledu jeho rodiny. Rodina si uvědomila, že by nemohl vykonávat dobré a prospěšné zaměstnání, pokud by před tím nedosáhl požadovaného stupně vzdělání. „Je to o té době, jako kdy se musijou nadechnout. A oni i sami si říct, jo, tak to je dobrá práce a nemohl by ju dělat, kdyby neměl tu vysokou. Jak sami říkají. Oni to berou tak“ (David, 42). Podporu měl spíše od spolupracovníků, učitelů a od své manželky. Všichni dotazovaní dospělí Romové jsou navíc silnými a schopnými osobnostmi. Člověk pracující ve školství by měl mít na vědomí, že ne všechny romské děti a studenti jsou natolik silnými osobnostmi, jako sedm Romů, se kterými jsem se setkala během svého výzkumu. Rovněž nemusí mít ve vzdělávání podporu v rodinném zázemí, pokud rodičům samotným vzdělání nic nepřineslo nebo nebyli ke vzdělávání vedeni.

Místo závěru - přínos pro společnost

Vzdělávání by mělo v duchu principu rovných příležitostí přinášet studujícímu přibližně to stejné a mělo by být v tomto smyslu rovněž cestou zrovnoprávnění jedince v rámci

společnosti (Boček, 2002). V procesu vzdělávání jedinec získává nové poznatky, dovednosti, schopnosti a postoje. Vytváří si rovněž vztah k určité oblasti vědění a posléze k oblasti profesní specializace. Získává kvalifikaci, bez které by nemohl vykonávat konkrétní povolání a bez které by jeho pozice na trhu práce byla méně příznivá. Jedinec v procesu vzdělávání získává sebevědomí a objevuje vlastní kvality, navazuje vztahy s dalšími lidmi a obohacuje tak svou vztahovou síť. V neposlední řadě lze jako přínos vzdělávání, z hlediska jedince i společnosti, nahlížet objevování vlastních dalších vzdělávacích aspirací. Vzdělávání se tak stává hodnotou.

Troufám si tvrdit, že situace vzdělaných Romů je přesto specifická. Přes výše zmíněné osobní přínosy vzdělávání pro život jedince navíc vzdělání Romové svým jednáním představují především přínos pro celou společnost. Vzdělání Romové osobním úspěchem dávají naději dalším nadaným Romům, kteří touží po vzdělání a uplatnění ve společnosti. Dubska uvádí (2008) na webových stránkách nadačního fondu Verda, který podporuje romské studenty středních a vyšších stupňů škol českého vzdělávacího systému, že vzdělání Romové budou ovlivňovat v pozitivním přístupu ke vzdělání svoje rodiny. „*Naši vesnici prostě konkrétně ovlivnil nákej kněz (...) Takže tím to je. Prostě z tý vesnice vyšlo hodně právníků, no hodně, pár jich vyšlo. To prostě jako změnilo ty rodiny. A pak ty rodiče si měnili svoje děcka*“ (Alex, 30).

Nutno podotknout, že pracovník ve vzdělávací instituci má jen omezenou moc a pole působnosti, aby mohl nějak zásadněji ovlivnit životy svých žáků a studentů. Naprostá většina respondentů měla podporu rodiny ve vzdělávání. Pro rodiče jednoho z respondentů škola a vzdělávání nebylo hodnotou a přesto tento respondent vystudoval vysokou školu. Během rozhovoru, v odpovědích na mé otázky, zmiňuje řadu pedagogů a dalších pracovníků ve školství, kteří mu nabídli pomocnou ruku. Všimli si jeho nadání a podpořili jeho rozvoj. Vedli s ním rozhovory o jeho chování, dokázali vyzdvihnout jeho kladné stránky a pomohli mu odhalit jeho profesní předpoklady. „*No on byl (...) takovej, že on mi prostě nabídl tu pomocnou ruku. A on mi (...) řekl, když budeš mít problém, když cokoli, přijď za mnou. Nebudeš umět, přijď. Budeš moc chybět, přijď. Cokoliv prostě přijď...*“ (Juli, 31).

Cesta vzdělávacím systémem však byla pro respondenty z různých důvodů také stresující záležitostí. Domnívám se, že tomu tak není jen v případě romských žáků a studentů. Pod značným tlakem je zkrátka každý jedinec, který se něčím odlišuje od průměru. Přitom téměř každý člověk chce být dobrý, touží zažít úspěch a pocit sounáležitosti s ostatními. Jednou ze strategií, jak se vyrovnat s tlaky a nedůvěrou okolí vůči vlastní osobě, je se zapřít a „bojovat“ s okolím ve smyslu neustálého přesvědčování příkladem svého života. Někteří jedinci však z různých důvodů na neustálé přesvědčování nenachází sílu. Pokud se jim nedostane podpory, zvolí pravděpodobně jinou strategii, ať už se jedná o vyhýbání se kontaktu s lidmi nebo úplnou rezignaci na vzdělávání, pracovní uplatnění a zařazení se do kolektivu a společnosti vůbec.

Seznam použité literatury a dalších zdrojů:

BOČEK, Libor: *Vývoj české vzdělávací politiky a porovnání jejích klíčových témat se vzdělávací politikou evropské unie v období 90. let*. Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity [online] Brno: FF MU, 2002. 8 s. [cit. 2009-09-02] Dostupné z:

<http://www.phil.muni.cz/~mackova/DAN_SPFFBU_PDF/U7%202002pdf/U7%2009bocek.pdf>

DUBSKÁ, Kateřina: *Nadační fond Verda: Vzdělání je klíčem k úspěchu*. [online] 2008. [cit. 2009-08-23] Dostupné z: <<http://www.verda.me/cs/statut-fondu/>>

JŮVA, Vladimír: *Základy pedagogiky pro doplňující pedagogické studium*. Brno: Paido, 2001. 118 s. ISBN 80-85931-95-8

KÁNSKÁ, Martina: *Vzdělání Romové a vybrané aspekty jejich vzdělávací dráhy*. Brno: FF MU, 2009. Magisterská diplomová práce. 83 s.

PRŮCHA, Jan: *Přehled pedagogiky: úvod do studia oboru*. Praha: Portál, 2000. 271 s., Vyd. 1. ISBN 80-7178-399-4

PRŮCHA, Jan: *Srovnávací pedagogika. Mezinárodní komparace vzdělávacích systémů*. Praha: Portál, 2006. 263 s., Vyd. 1. ISBN 80-7367-155-7

Zákon č. 561/2004 Sb. o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon). Praha: Ministerstvo vnitra, 2009. Úplné znění. ISSN 1211-1244 [cit. 2009-08-24]

Dostupné z: <http://www.msmt.cz/uploads/soubory/zakony/Uplne_zneni_SZ_317_08.pdf>

Další zdroj: dosud nepublikované části z přepisu rozhovorů pro empirickou část diplomové práce autorky